

статті «Словаря фразеологических терминов современного украинского языка» оброблено базовые составляющие терминологической подсистемы «идеографическая классификация фразеологических единиц».

Ключевые слова: *идеографическая классификация фразеологических единиц, идеографическая парадигма фразеологизмов, идеографический остаток, концепт, фразеологическая группа, фразеологическое поле.*

The article continues the cycle of publications, which are dedicated classification characteristics of the phraseological units. The article presents the history of formation of the thematic principle of the presentation phraseology in domestic and foreign linguistics. The specific of the character of the ideographical classification of the phraseological units was detected in the modern linguistics. According to the model of the dictionary entry of the "The dictionary of the phraseological terms of the modern Ukrainian language" which accepted and the basic components of the terminological subsystem "The ideographical classification of the phraseological units" was processed.

Keywords: *ideoographical classification of the phraseological units, ideographical phraseological paradigm, ideographical balance, concept, phraseological group, phraseological field.*

Надійшла до редакції 8 вересня 2010 року.

Тетяна Крашеніннікова

ББК 81.411.1-33

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СПОЛУКИ З КОМПОНЕНТАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН ТІЛА ЛЮДИНИ (на матеріалі українських літературних казок XIX ст.)

У статті досліджуються фразеологічні одиниці українських літературних казок XIX століття з компонентами на позначення частин тіла людини: голова, вухо, волос (волосся), око (очі), вус, зуб (зуби), ніс, ноги, палець, плечі, рот (уста), рука, серце, шкіра, язик, горло, губа, лоб, п'яти. Вивчено організацію та семантичні особливості ФО, використаних у казках.

Ключові слова: *авторський варіант, українська літературна казка, фразеологічні одиниці.*

Фразеологія української літературної казки XIX століття є мало дослідженим нашаруванням, зафіксованим в українській літературі, хоч деякі дослідники [Юрченко 1984; Назаренко 2002 та інші] побіжно привертали увагу до цього явища, але детального узагальнення фразеологічного матеріалу, на жаль, ще не зроблено.

Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи української мови групується навколо слів, які належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. Тому метою статті є спроба простежити на казковому матеріалі лише фразеологічні одиниці (далі – ФО) з компонентами на позначення частин тіла людини, які активно виступають в контекстах як народних, так і літературних казок. Проте ФО літературної казки не були об'єктом спеціального дослідження, а тому й становлять науковий інтерес, завдання якого – вивчити їх організацію, семантичний потенціал та накреслити перспективу подальшого опрацювання подібних явищ в літературній казці.

Стійкі словосполучення казкового походження, якого б ступеня абстракції не були, завжди зберігають асоціативний зв'язок з певною казковою ситуацією, конкретним казковим образом. Тому вживання традиційних формул казки в переносному значенні є індивідуальним явищем для кожного мовця та типовим для всіх носіїв мови. Цей факт підтверджують праці В. І. Хоменка [Хоменко 1960], Н. В. Грицак [Грицак 1992] та ін.

ФО казкового походження за функціональними ознаками Н. В. Грицак поділяє на три групи: *традиційні казкові формули* – стали словесні комплекси, що у казках виконують роль зачинів, кінцівок, внутрішніх формул; *влучні вирази* якоїсь однієї популярної казки; *словесні комплекси*, що називають казкових героїв та чарівні речі [Грицак 1990: 50].

Група ФО, що стала об'єктом нашого дослідження, містить у собі ключовими словами іменники. **Іменникові ФО** сучасної української мови є досить численними, щодо кількості вони поступаються лише дієслівним та прислівниковим. Їх об'єднує наявність у змісті категоріального значення іменниковості, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, неособи, власне предмета й абстрактного значення в поєднанні з граматичним значенням роду, числа і відмінка. Залежно від того, яка сема входить до змісту конкретних ФО, усі вони, на думку М.Т. Демського, поділяються на чотири кількісно нерівноцінні групи: **ФО-назви особи, ФО-назви неособи, ФО-назви власне предмета, ФО з абстрактною семантикою** [Демський 1981: 35-41].

У літературних казках простежуємо ключову лексику, що є за своїм значенням частиною тіла людини. Деякі лексичні компоненти із цієї групи розглянуто у статтях І. В. Тимченко (антонімія і синонімія у ФО). Компонент **ГОЛОВА** є складником таких фразеологізмів літературної казки, як: *голови ламати*¹, *забрати собі*

¹ Фразеологічні одиниці, зафіксовані у словникових або лексикографічних працях, подаються з детальним вказанням на джерела у додатку.

в голову, хоч кіл на голові теши. Цінність опрацьованого матеріалу полягає у виявленні ФО, які мають відмінності у звучанні, значенні або зовсім не зафіксовані у лексикографічних та словникових працях. Сюди ми можемо віднести вислів ²*головою наложити* – у словнику Удовиченка маємо «голову зложити» – загинути (в бою, на шахті тощо) [СУІ 1968: 76]; в інших словниках подається вираз «положити голову», який тлумачиться «загинуті в боротьбі» [ФСУМ 1999 1: 338]; «загинуті» [СУМ 1971 2: 110]. Л. І. Коломієць вважає, що ця фразема побутує у східних слов'ян з сивої давнини і служить одним із засобів підкреслення високого громадянського обов'язку митця в поемі Лесі Українки «Давня казка»: *Так довіку у темниці Довелось поету жити, За тюремний спів він мусив Головою наложити*. Дієслівний компонент «наложити» у словосполученнях виявляє високу продуктивність. Про це свідчить і проникнення його у споконвічну фразему «положити душу» [Коломієць 1973: 71-74]. Подібна фразема «хоч головою наложи» зафіксована у Номиса [УПП 1993: 241 - Дубно].

Зміну автором прийменника віднайдено у фразеологізмі **думка стрілила до голови* – у словнику «думка стрілила в голову» – думка з'явилася, виникла нагально [СУМ 1978 9: 777]: *Та і в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови* [Фр. ЯРТПТС: 127]. Не віднайдено значення на словосполучення **догори головою піти*. Вважаємо, що за змістом воно означає «відчувати себе вище над іншими»: *Ні дітей не було, нічого; аж на восьм'ї року послав господь сина. Зараз мати на мамки його віддала, а сама по-давньому догори головою пішла. Вже тільки чоловіка не замикала, а приставила до дитини: «Доглядай, – каже, – мого сина, бо як буде плакати або що, то кожену слезинку його на тобі десятками відіб'ю!..»* [Свидн. ПСНІ: 379].

Лексема **ВУХО** у фразеологізмах подається переважно в авторських інтерпретаціях і несе в собі такий зміст: 1) переконати (або намагатися переконати) когось у чомусь: **вдути в уха*: *Зуміла дуже їм хитренько в уха вдути, що краще смерть прийнять, пролить за волю кров* [Б.-Нос. УП: 139]; 2) слухати когось уважно: *нащурити вуха, розвісити вуха*; 3) привертати чийсь увагу розповіддю: **подрати уші* – у словнику «драти вуха» - карати, тягаючи за вуха [СУМ 1970 1: 790]: *От чим задумав я, добрії люди, вам уші подрати, як-то колись пани миші на жаб страшну рать піднімали...* [Думитр. Жабомишодралівка: 446]; 4) ігнорувати когось за щось: **залити вуха злотом*: *Вуха злотом залило, очі щастям заліпило, совість сміттям замело* [Дн. Чайка. Казка: 166], *не вести вухом, хоч затикай вуха*; 5) вдарити когось за щось: **аж за вухами залящить* – у СУМ «аж у вухах залящить (залящало)» – про неприємне відчуття у вухах від пронизливого, верескливого крику і т. ін. [СУМ 1972 3: 199]: *А то я тобі такого третячка на зубах виграю, що аж за вухами залящить!* [Костом. Загадка: 334], **свиснути поза уха*: *Ну, лиш писну я слівце, – може свиснуть поза уха, та що в нас не стане й духа – і хто ж буде знать про це!* [Фр. КБ: 486]; 6) відчуті щось після сильного удару: **аж у вуха задзвенить* – у СУМ «задзвеніло у вусі (вухах)» [СУМ 1972 3: 106]: *А то так учешу, що аж у вуха задзвенить* [Костом. Загадка: 331]; 7) щось неможливо терпіти: *аж вуха в'янули*; 8) жадібно, з великим апетитом щось їсти: *аж за вухами лящить* (**аж за ушима лящить*).

Фразеологізми з лексемою **ВОЛОС (ВОЛОССЯ, ЧУПРИНИ)** в казках несуть у собі відчуття живою істотою страху: *волосся дуба стає, волос дибом*. Б. Грінченко у Словарі Т.І подає слово «дибом» з позначкою наріччя. Таким чином, ФО «волос дибом» у ХІХ ст. міг бути діалектним варіантом. Укладач наводить приклади з творів Рудченка та Котляревського. Подібність, однаковість подано у казках за допомогою ФО *волос у волос*. Функції прислівника виконує вислів *ні на волос*. Значення словосполучення **аж чуби милом стали* подано за контекстом «хтось дуже зморків від інтенсивної роботи»: *Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, аж чуби милом стали, а пані дригає, та й годі* [Свидн. Недоколісана: 390].

Лексеми **ОКО** та **ОЧІ** є найбільш уживаними в ФО українських літературних казках ХІХ століття. Серед них є відомі й мало вивчені словосполучення. Їх можна об'єднати за змістом. Вони означають: 1) спостережливість, зацікавлення чимсь, кимсь: *бистре око, кинути оком (скинути оком), мати на оці, мати око; *не зводити очей* – у словнику «не зводити погляду» - уважно стежити, наглядати за ким-, чим-небудь [ФСУМ 1999 1: 328]: *Тоді пані позвала до себе людей, бо вона кріпко боялась і до самісінького ранку і очей не зводила, тільки вже світом заснула* [Купр. Відьмач: 58]; 2) темноту: *хоч в око стрель, хоч око виколи, хоч стріляй в око*; 3) приблизність: *на око дрібний, держати на око*; 4) ігнорування когось: *ані оком не поведе*; 5) миттєвість дії: **занести на млі ока*: *...але як обкрутишся три рази на обцасі, то они тебе на млі ока занесуть, куда ти сам загадаєш* [Федьк. Бідолашко: 169], **статися на млі ока*: *Млинчик лиш зацокотів, та й усе сталося на млі ока, і це краще, як він сам собі думав* [Федьк. ВЧМС: 484]; 6) здивування: *випріщити очі, вліплени очі (вліпивши очі), очі рогом лізуть*; 7) доглядання, пильнування когось, чогось: *зберігати, як своє око (пильнують, як ока; пильнують, як ока в голові)*; 8) гнів, обурення, досаду: *з очей аж іскри сипляться, сіллю в оці*; 9) глибину: **жабі по око* – у словнику «жабі по коліна» [СУМ 1973 4: 224]: *Недалечко містечка Безглуздова плила річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* [Воробк. Сміховинки: 203]; 10) лагідність, улесливість: *у вічі не ускоче*; 11) примітність: *різати в очі*; 12) рух: *куди очі дивляться*; 13) втрату свідомості: **аж очі заступило*: *Не щадіть нікого, лупіть противників по головах, щоби їм аж очі заступило* [Маков. ЯЯВГ: 16]; 14) втрату почуття сорому, власної гідності: **очей у рябка не позичати* – у словнику «очей у Рябка позичати» [ФСУМ 1999 2: 662]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а*

² Наявність ФО, незафіксованого у словниках.

цокотить, кого попало і корентить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе [Сторож. ЖЧ: 31]; 15) усвідомлення чогось, що було раніше: *мов полуда з очей спала* тощо.

Крім цього, сюди відносимо ФО, що позначають: 1) не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось: *не виводити перед очі, не показувати очей*; 2) **заліпити щастям очі* – у словнику «засліпити очі» кому, позбавити можливості правильно сприймати що-небудь [СУМ 1972 3: 314]: *Та даремне він гукає: Вуха злотом залило, Очі щастям заліпило, Совість сміттям замело* [Дн. Чайка. Казка: 166]; 3) **стільки око не хватило* – у словнику «скільки сягає (бачить, охопить і т. ін.) око (зір)» на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію [ФСУМ 1999 2: 586]: *Сунуть миші... Та і сила! Стільки б око не хватило* [Мнж. ІГ: 241].

У казкових текстах лексема **НІС** наявна у фразеологізмах, що пов'язані з моральною поведінкою людини або тварини. Вони означають: 1) доводити перевагу над ким-небудь: *втерти носа (утерти носа)*; 2) безцеремонно втручатися в чужі справи: *стромляти носа*; 3) гордитися, пишатися, ставати зарозумілим, зазнаватися: *догори ніс дере*; 4) не виходити, не з'являтися: *носа не виткнеш*; 5) гостро відчувати (про запах): *вдарити до носа*; 6) приборкати, примусити підкоритися когось комусь: *притерти носа – у словнику «втерти носа» кому, у ролі присудка – провчити, перевершити когось у чомусь [Загоруйко 2009: 245]: *Не шкодило би і їй притерти носа й показати, що ніхто не є її дурнем* [Кобр. Рожа: 227].

Фразеологічні одиниці з лексемою **РОТ** переважно позначають: 1) мовчання будь-якими способами: *ані пари з рота (пари з рота не пустить), пари з уст нустили, з уст ні пари, ні пари з уст, рота не роззявляти, як води в рот набрала, заткати рот (заткнути пельку)*; 2) бути голодним: *ані ріски у роті, крихта в роті не була*; 3) виконують роль прислівника у реченні: *в рот ні краплі*. Крім цього, вислів *роззявити рота* має декілька значень у літературних казках: 1) слухати дуже уважно, захоплено, здивовано; заслуховуватися [ФСУМ 1999 2: 749]: *Роззявивши рот, стоїть Масляк і слухаючи дивується, що се таке є?* [Кв.-Осн. ОТС: 213]; 2) бути враженим чимось [ФСУМ 1999 2: 749]: *Дід роззявив рота, злякався* [Гл. ПНК: 325]; *Як же мені розказувати, – сердито обізвався дід, – коли не даєте й рота роззявить...* [Сторож. ЗЧ: 53]; *Чого роти пороззявляли?* [Гоголь. ЗМ: 93]; *Вона смутилась і мовчала, я рот роззявив і – зомлів* [Гл. Дуля: 320]; 3) рватися, зношуватися (про взуття) [ФСУМ 1999 2: 750]: *Шкарбани – не чоботи узуті та ще й роти пороззявляли* [Грінч. ДМ: 109].

У казкових текстах доволі поширеними є фразеологізми з компонентом **ЯЗИК**. Він створює навколо себе за допомогою інших лексем багато значень. Наприклад: 1) дотепний, різкий у виразах: *острий язик – у словниках подається «острий на язик» [Ярещенко, Бездітко, Козир: 617; ФПМЛ 2003: 535; ФСУМ 1999 1:192 – діал.]: *Язык твій острый, як і був* [Фр. СКС: 262]; 2) хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого: *довгий язик, *сікти (рубати) язиком* – говорити без упину неприємні речі: *Все сікла язиком, рубала притьмом немилосердний рік* [Б.-Нос. ТБ: 93]; 3) замовкнути, утриматися від непродуманих висловлювань, запальних пересудів: *прикусити язика*; 4) обпектися, зазнати невдачі: **лизнути гарячої сковороди язиком*: *Хоч лизни гарячої сковороди язиком, так не одгадаєш* [Костом. Загадка: 333].

Жоден фразеологічний вислів, зафіксований з компонентом **ЗУБ**, не повторюється в літературних казках. Це, можливо, і є однією з ознак авторського підходу до тексту. Наприклад: 1) хто-небудь дуже тремтить від страху чи холоду: *аж зуб на зуб не попада*; 2) сердитися, виявляти гнів, невдоволення: *зубами скреготати*; 3) зовсім не розуміти чогось, не розбиратися у певному питанні: *ні в зуб*; 4) бити кого-небудь по зубах: *третяка на зубка вигравати*.

Лексема **ШКІРА** у фразеологічних словосполученнях *мороз іде поза шкірою, поза шкірою мороз дере, по шкірі дер мороз, мурашки пішли попід шкуру* (комусь стає дуже неприємно, моторошно) стає складником варіантних ФО. У сучасному мовознавстві **М. Ф. Алефіренко** виділяє декілька поглядів на природу і «лінгвістичний механізм» фразеологічної варіантності, за якими для неї характерні такі ознаки: а) денотативно-сигнікативна тотожність семантичної структури варіантних фразем (В. П. Жуков, О. І. Молотков, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанський); б) адекватність стилістично-експресивних властивостей модифікованих фразем (Ю. Ю. Аваліані, О. І. Діброва, В. І. Зимін, Л. М. Колесникова, Р. М. Попов, Н. О. Стебелькова, І. А. Федосов); в) змінність компонентів експонентної структури у межах інваріантного плану вираження фраземного знака (Л. О. Болгова, В. Г. Гак, О. В. Кунін, Л. Г. Скрипник); г) тотожність етимологічного образу, або внутрішньої форми, в смисловій структурі варіантних фразем (Г. І. Крамаренко, Ф. П. Медведєв, В. М. Мокієнко та ін.); д) стабільність синтаксичної структури фразем-варіантів (О. В. Кунін, О. М. Мелешвілі та ін.) [Алефіренко 1987: 24-25]. **М. В. Палевська** фразеологічними варіантами вважає звороти, в основі яких лежить єдиний образ незалежно від форми його вираження, навіть тоді, коли ФО не мають нічого спільного [Палевская 1964: 56]. Але тоді, на думку М. Ф. Алефіренка, «розмиваються» межі фразеологічної варіантності. Тому фразеологічними варіантами він вважав різновиди фразем, які, характеризуючись відносною тотожністю фразеологічного значення й етимологічного образу, відрізняються окремими компонентами плану вираження, що надають їм певних експресивно-стилістичних відтінків [Алефіренко 1987: 25]. Крім цього, маємо ще декілька ФО, які означають: 1) брати великі ціни; експлуатувати: *дерти шкіру*; 2) завдавати горя, страждань, дуже дошкуляти комусь: *залити за шкуру сала* – вид тортур, коли лили на шкуру (за шкуру, комір) розтоплене сало (смалець) [Ужченко 1998: 219]. Він же зафіксований і у М. Номиса [УПП 1993: 97] і Б. Грінченка у значенні «сильно допікати» [СУМ 1997 2: 58].

Компонент **СЕРЦЕ** в казкових текстах у фразеологічних поєднаннях переважно передає психічний стан персонажа: *накипіло в серці, на серці миші шкрябають, серце похололо, скрізь серце прошило; * аж коло серця холоне* – у словнику «аж холоне серце (в серці)» – у кого, чие і без додатка, хто-небудь непокоїться,

переживає [ФСУМ 1999 2: 792]: *Та було як почне, як почне кричати на вулиці, аж коло серця холодне* [Керн. ПК: 217]; **озьме за серце* – у словниках «брати за серце» перевищити міру в чому-небудь, зробити, сказати щось зайве [ФСУМ 1999 1: 79]; сильно хвилювати, розчулювати, зворушувати [СУМ 1971 1: 229]: *Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насунуть брови* [Кв.-Осн. КВ: 137]; **як не лопнути з серця* – бути занадто збудженим, нервовим: *...кричав на усю вулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця* [Кв.-Осн. КВ: 146].

Фразеологічні словосполучення з компонентом **НОГИ** означають якусь миттєву реакцію. Переважно вона пов'язана з: 1) руховими діями: *дати знати ногам (дати ногам ходу, давай бог ноги); зірвався на рівні ноги; *пустити на вільну ногу* – відпустити когось кудись: *Я подякував йому і додав, що радше пообідаю в місті, бо ж надіюся напевно, що буду пушений на вільну ногу: адже ж пан староста знають дуже добре, що я зовсім не винний* [Фр. ОПС: 236]; 2) смертю: *ноги простяг* – умерти [ФСУМ 1999 1: 121]: *За нею вслід і батько ноги простяг* [Сторож. Скарб: 35]; 3) масовим знищенням: *до ноги* – повністю, всі до одного [ФСУМ 1999 2: 556]; истребить до последнего человека [СУМ 1997 2: 569]: *Почали його вороги побивати, військо турок до ноги порубав* [Грінч. ДПКК: 49].

Поодинокі зафіксовані у казкових текстах лексеми на позначення частин тіла такі, як:

1) **ВУС**: Фразема **моргати вусом* за контекстом означає «посміхнутися». У ФСУМ зафіксована лише ФО «не моргати вусом». Маємо у словнику Б. Грінченка без пояснень [СУМ 1997 2: 444]: *Пам'ятай! Моє слово тверде! – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув* [Н.-Л. Запорожці: 10]. Вислів *вусом не рушишь* має значення «ніяк не реагувати; не звертати уваги на кого-, що-небудь» [ФСУМ 1999 2: 776]: *Почнеться яка бесіда, а Марина вмішається, то всі нараз затихнуть, зажартує, то дівки сміються, а парубок жаден і вусом не рушишь* [Кобр. Рожа: 229];

2) **ГУБА**: **ні пари з губи* – у словнику подано «ні пари з вуст» у ролі присудка – не сказати жодного слова, мовчати за всіх обставин [СУГ 1968: 258]: *А вона ні пари з губи, тільки плює на кожного* [Свидн. Недоколісана: 391]; *розпустити губу* – піддаватися сентиментальному настрою, розчулюватися [ФСУМ 1999 2: 756]: *Той молодик уже й розпустив губу* [Свидн. ЧД: 146];

3) **ГОРЛО**: **кістю в горлі стати* – у словниках «кісткою в горлі стати» має значення «бути остогидним, ненависним кому-небудь» [ФСУМ 1999 2: 860]; «стати на перешкоді кому-, чому-небудь» [СУМ 1971 2: 132]: *Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути* [Фр. Опозиція: 397];

4) фразеологізми з лексемою **ПЛЕЧІ** означають: 1) страх, хвилювання: *аж мороз дере поза плечі, мурашки поза плечима бігали (забігали)*; 2) використання кого-небудь у своїх інтересах: *на плечі сіла*;

5) фразеологічні сполуки з компонентом **РУКА (РУКИ)** поодинокі використовуються письменниками в казках і несуть в собі такі значення: а) перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення: *вдаритися руками об поли*; б) помолитися: **зняти руки до Бога* – ФО зафіксована як приклад у Б. Грінченка [СУМ 1997 2: 174]: *Карпо і гребці зняли руки до Бога* [Н.-Л. Запорожці: 13]; в) щось є дуже своєчасним, потрібним: *на руку ковінька*; г) бити когось: **пускати гулять руку*: *...А щоб краще слухавсь та тямив науку, – Пускала по йому гулять свою руку...* [Грінч. Кузьмина: 143];

6) фразеологізми з компонентом **ПАЛЕЦЬ** фіксуються у лексикографічних працях з таким значенням: а) вираження великої міри якоїсь ознаки, якості: *голий як палець*; б) без сім'ї, рідних: *один як палець, як палець*; в) зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь: *пальцем не рушити*;

7) **ТІЛО**: **спастися з тіла* – схуднути: *Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали* [Н.-Л. ДБ: 305];

8) **П'ЯТИ**: ФО *накивати п'ятами* (тікати) у ХІХ столітті активно використовувався по всій території тогочасної України. Цей факт підтверджує М. Номис [УПП 1993: 488].

Отже, в українських літературних казках поряд із традиційними маємо фразеологізми, які незафіксовані у словникових працях. Саме вони дають нам можливість ознайомитися з національним колоритом української мови ХІХ століття, виявом авторської передачі ФО в описах казкових персонажів, подій. ФО з компонентами на позначення частин тіла людини переважно передають фізичні дії людини, моральні якості, поведінку тощо. Кількість опрацьованих художніх творів дає підстави стверджувати, що ці компоненти активно використовувалися письменниками-казкарями ХІХ століття, які не тільки подавали відшліфовані в народній мові ФО, але й збагачували їх своїм творчим хистом.

У подальшому планується розглянути ФО з компонентами на позначення релігійних явищ, які активно вживалися в казках ХІХ століття і несли в собі виховний зміст.

Література

Алефіренко 1987: Алефіренко, М.Ф. Теоретичні питання фразеології [Текст] / М. Ф. Алефіренко. – Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. – 136 с. – 2000 пр.

Грицак 1990: Грицак, Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини [Текст] / Н.В. Грицак // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1990. – Вип.17. – С.49-53.

Грицак 1992: Грицак, Н. В. Функціонування традиційних номінацій казки в сучасній українській мові [Текст] / Н.В. Грицак // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1992. – Вип.19. – С.79-83.

- Демський 1981: Демський, М.Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів [Текст] / М.Т. Демський // Мовознавство. – 1981. – №2. – С.35-41.
- Загоруйко 2009: Загоруйко, О. Я. Великий універсальний словник української мови [Текст] / О.Я. Загоруйко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с. – ISBN 978-966-404-911-2. – ISBN 978-966-404-910-5.
- Коломієць 1973: Коломієць, Л. І. З життя фразем [Текст] / Л.І. Коломієць // Мовознавство. – 1973. – №5. – С.71-74.
- Назаренко 2002: Назаренко, О. В. Семантичні особливості українських фразеологізмів з гумористичними конотаціями [Текст] / О.В. Назаренко // Ономастика і апелятиви. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – Вип. 16. – С.147-150. – ISBN 5-7763-1818-1.
- Палевская 1964: Палевская, М. Ф. Синонимы в русском языке [Текст] / М.Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.
- СУІ 1968: Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом [Текст] / Уклад Удовиченко Г.М. – К.: Радянський письменник, 1968. – 463 с.
- СУМ 1997: Словарь української мови в 4-х томах [Текст] / Упоряд. Б. Грінченко. – К., 1997. – 5000 пр. – ISBN 966-507-038-X.
- СУМ: Словник української мови в 11-ти томах [Текст]. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – 20000 пр.
- Ужченко 1998: Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. Фразеологічний словник української мови [Текст] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с. – ISBN 966-04-0027-6.
- УПП 1993: Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка [Текст]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. («Літературні пам'ятки України»). – ISBN 5-325-00015-2.
- Хоменко 1960: Хоменко, В. І. Фразеологічний склад української народної казки [Текст] / В.І. Хоменко // Научные записки. – Днепропетровск, 1960. – Т.70. – Вип.17: Сборник работ филологического факультета. – С.143-156.
- ФПМЛ 2003: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник [Текст] / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с. – ISBN 966-507-124-6.
- ФСУМ 1999: Фразеологічний словник української мови [Текст] / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Кн. 1, 2. – 5000 пр. – ISBN 5-12-000635-3.
- Юрченко 1984: Юрченко, О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.) [Текст] / О. С. Юрченко. – Харків, 1984.
- Ярещенко, Бездітко, Козир 2008: : Ярещенко, А. П., Бездітко, В. І., Козир, О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови [Текст] / А.П. Ярещенко, В.І. Бездітко, О.В. Козир. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с. – 10000 пр. – ISBN 978-966-404-794-1.

Джерела

- Б.-Нос. ТБ: Білецький-Носенко, П. Три бажання [Текст] // Білецький-Носенко П. Твори / Упор. Б. Деркач. – К.: Радянський письменник, 1973. – С. 91-102.
- Б.-Нос. УП: Білецький-Носенко, П. Урок панам [Текст] // Білецький-Носенко П. Твори / Упор. Б. Деркач. – К.: Радянський письменник, 1973. – С.123-141.
- Воробк. Сміховинки: Воробкевич, С. Сміховинки [Текст] // Веселка. Антологія української літератури для дітей. В трьох томах. Т.1: Твори дожовтневого періоду. – К.: Веселка, 1984. – С.202-208.
- Гл. Дуля: Глібов, Л. Дуля [Текст] // Глібов Л. Твори в двох томах. – К., 1974. – Т.1. – С.318-323.
- Гл. ПНК: Глібов, Л. Початок невикінченої казки [Текст] // Глібов Л. Твори в 2-х томах: Т.1. – К., 1974. – С.324-327.
- Гоголь. ЗМ: Гоголь, М. В. Зачароване місце [Текст] // Українська літературна казка / Упор.-ред. В. Полковенко – К.: Дніпро, 2001. – 512 с. – С.92-98. ISBN 966-578-041-7.
- Грінч. ДМ: Грінченко, Б. Два морози [Текст] // Грінченко Б. Твори в 2-х томах. – К., 1990. – Т.1. – С.108-112.
- Грінч. ДПКК: Грінченко, Б. Дума про княгиню-кобзаря [Текст] // Грінченко Б. Казки. – К.: Веселка, 1990. – С. 47-55.
- Грінч. Кузьмина: Грінченко, Б. Кузьмина [Текст] // Грінченко Б. Твори в 2-х томах. – К., 1990. – Т.1. – С. 142-145.
- Дн. Чайка. Казка: Дніпрова Чайка. Казка [Текст] // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. – К.: Веселка, 1993. – С. 164-168.
- Думитр. Жабомишодралівка: Думитрашко, К. Жабомишодралівка [Текст] // Український сатирик: Зб. сатир. та гуморист. творів укр. письменників: Для ст. шк. віку / Упоряд., передм. та приміт. Ю. І. Цекова; Худож. І. А. Вишинський. – К.: Веселка, 2000. – 519 с.: іл. – С.445-457. – ISBN 966-01-0093-0.
- Кв.-Осн. КВ: Квітка-Основ'яненко, Г. Конопоська відьма [Текст] // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1978. – Т.1. – С.136-205.
- Кв.-Осн. ОТС: Квітка-Основ'яненко, Г. От тобі скарб [Текст] // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1978. – Т.1. – С.206-232.
- Керн. ПК: Кернеренко, Г. Правдива казка [Текст] // Кернеренко Г. Твори. Менти натхнення. – Гуляйполе: Друкарня Н. Лібмана, 1910. – С.211-221.

- Кобр. Рожа: Кобринська, Н. Рожа [Текст] // Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1958. – С.225-235.
- Костом. Загадка: Костомаров, М. І. Загадка [Текст] // Костомаров М. І. Твори: В двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1: Поезії; Драми; Оповідання / Упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська. 538 с.: іл. – С.330-350. ISBN 5-308-00581-8 (т. 1).
- Купр. Відьмач: Купрієнко, Х. Відьмач [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992.- С.57-59.
- Маков. ЯЯВГ: Маковей, О. Як я видавав газету [Текст] // Маковей О. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.2. – С. 15-20.
- Мнж. ІГ: Манжура, І. Іван Голик [Текст] // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 234-271.
- Н.-Л. ДБ: Нечуй-Левицький, І. Два брати [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.157-170.
- Н.-Л. Запорожці: Нечуй-Левицький, І. Запорожці [Текст]. – К., 1994.
- Свидн. Недоколисана: Свидницький, А. Недоколисана [Текст] // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С.385-397.
- Свидн. ПСНП: Свидницький, А. Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш [Текст] // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 378-385.
- Свидн. ЧД: Свидницький, А. Чарівні дзвіночки [Текст] // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.136-148.
- Сторож. ЖЧ: Стороженко, О. Жонатий чорт [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 30-33. – ISBN 966-578-044-1.
- Сторож. ЗЧ: Стороженко, О. Закоханий чорт [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 48-71. – ISBN 966-578-044-1.
- Сторож. Скарб: Стороженко, О. Скарб [Текст] // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання – К.: Дніпро, 2001. – С. 34-39. – ISBN 966-578-044-1.
- Федьк. Бідолашко: Федькович, Ю. Бідолашко [Текст] // Федькович Ю. На день добрий. – К.: Веселка, 1969. – С.167-172.
- Федьк. ВЧМС: Федькович, Ю. Від чого море солоне? [Текст] // Українська літературна казка / Упор.-ред. В. Полковенко – К.: Дніпро, 2001. –512 с. – С.478-487. – ISBN 966-578-041-7.
- Фр. КБ: Франко, І. Коваль Бассім [Текст] // Франко І. Гримить. – К.: Радянська школа, 1986. – С.471-576.
- Фр. Опозиція: Франко, І. Опозиція [Текст] // Франко І. Твори в 20-ти томах. – К., 1950. – Т.2. – С. 395-399.
- Фр. ОПС: Франко, І. Острий-преострий староста [Текст] // Франко І. Зібрання творів у 20-ти томах. – К., 1950. – Т.4. – С. 231-247.
- Фр. СКС: Франко, І. Сон князя Святослава [Текст] // Франко І. Драматичні твори. – К., 1956. – С.251-361.
- Фр. ЯРТПТС: Франко, І. Як русин товкся по тім світі [Текст] // Франко І. Твори в 20-ти томах. – К., 1950. – Т. 2. – С. 119-128.

В статтє изучаються фразеологические единицы украинских литературных сказок XIX столетия с компонентами на обозначение частей тела человека: голова, ухо, волос (волосы), глаз (глаза), ус, зуб (зубы), нос, ноги, палец, плечи, рот (уста), руки, сердце, кожа, язык, горло, губа, лоб, пятки. Обращено внимание на организацию и семантические особенности ФО, которые использованы в сказках.

Ключевые слова: авторский вариант, украинская литературная сказка, фразеологические единицы.

In the present article the phraseological units of Ukrainian literary tales of the 19th century devoted to the parts of human body such as: head, ear, hair, eye (eyes), moustache, tooth (teeth), nose, feet, finger, shoulders, mouth, hand, heard, skin, tongue, throat, lip, forehead, heels are researched. It was studied the organization and peculiarities used in fairy-tales.

Keywords: author's variant, Ukrainian literary tale, phraseological units.

Надійшла до редакції 20 вересня 2010 року.

Ірина Онищенко

ББК Ш12=411.4*316

УДК 811.161

ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ОЦІНКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з функціональної стилістики. У ній досліджуються лексичні одиниці з оцінною семантикою, визначається їх місце, роль та функції у структурі функціонально-семантичного поля оцінки сучасної української мови.

Ключові слова: оцінка, оцінна функція, функціонально-семантичне поле, центральний (ядерний) елемент, периферія, лексичний засіб.